

РАДИВОЈЕ Д. БОЈОВИЋ

БИТКА НА ЧАЧКУ 1815. ГОДИНЕ

Други српски устанак, који се завршио тријумфалном победом српског народа, добио је значајно место у нашој историографији. У догађајима из 1815. године налазили су многи историчари захвалне теме за свој научни рад, обрађујући у великом броју случајева ратне операције које су предузимали устаници. Ипак, о главној бици у другом српском устанку, која се водила у чачанском крају у пролеће 1815. године, немамо неку прецизнију слику. Разлога за ово има више.

О свим периодима битке на Чачку није се писало са истом пажњом. Главно место увек је припадало догађајима на Љубићу, док је све оно што се пре и после тога догодило стављано у други план, а често није ни помињано. Сва дела писана су углавном на основу обимне мемоарске грађе, која је бележена све до пред крај прошлог века. Међутим, фонд сачуване архивске грађе, настале на територији Србије у овом периоду, доста је скроман. Од архивске грађе из иностранства, упознати смо нешто боље само са фондовима аустријских архива из првих деценија овог века, захваљујући радовима др Михаила Гавриловића и др Алексе Ивића.

Разматрајући расположиве податке дужни смо на почетку дати још неке напомене. На првом месту то је појам „битка на Чачку“,

који у себи садржи супротан став у односу на распрострањено и прихваћено схватање у науци у погледу категоризације самог догађаја. Одлучујући се да борбе за Чачак сврстамо у категорију битке, имали смо у виду да је овај судар устаника и турске војске одлучио исход другог српског устанка. У њој је уништена најбоља турска војска, која се налазила у време другог српског устанка у Београдском пашалуку, омогућена даља оружана борба и постављени основи за вођење дипломатских акција у циљу стицања аутономије, а касније и независности.

Сматрамо да сви ови аргументи стоје насупрот досадашњем интерпретирању овог догађаја као боја, које је у многоме зависило од хронолошких оквира посматрања. Јован Мишковић¹ је први у нашу историографију увео појам „бој на Чачку“ и њиме погрешно означио борбе вођене на Љубићу од 22. до 29. маја 1815. године.² Исто временско раздобље означио је по свој прилици и Константин Ненадовић³ појмом „битка на Чачку“. За догађаје од 25. маја код њега срећемо термин „бој на Чачку“. Схватање Јована Мишковића прихватио је касније Коста Протић у својој расправи „Ратни догађаји из другог српског устанка 1815. год.“⁴ У овом веку термин „бој на Чачку“ биће замењен термином „бој код Чачка“. Из Народне енциклопедије српско-хрватско-словеначке⁵ он ће бити преузет и у Војну енциклопедију,⁷ тако да се до данас задржао са неизмењеним значењем. У свим наведеним делима борбе вођене 25. априла означене су као „бој на Љубићу“, а сукоби на Липару, у Рудовцима и Ртарима само су узгред помињани. На неодрживост овог становишта први је указао Драгомир Поповић⁸ још 1938. године, предлажући за догађаје од 24. априла до 1. јуна назив „бој на Чачку“. Прве борбе вођене у рудничкој нахији овим нису биле обухваћене, па је то и основни недостатак ове формулације.

Битка на Чачку представља скуп ратних операција које су предузимали устаници и Турци на територији рудничке и пожешке нахије, први са циљем да заузму Чачак, а други да се одрже у њему, у временском распону од 13. априла до 1. јуна 1815. године.

И у догађајима који су непосредно претходили дизању другог српског устанка Чачак је имао значајно место. На самом почетку првог српског устанка, 28. фебруара 1804. године, под командом Карађорђа заузет је Рудник. Чачак су нападе чете Лазара Мутапа и Милића Дринчића и ослободиле га 24. марта 1804. године. У шанцу око цркве налазила се стална посада са два топа. Значајна пажња посвећена је и обучавању војске. У Гучи је егзецир-мајстор Прока Славо-

нац неко време обучавао Драгачевце.⁹ У доба устанка, у Чачку је постајала једна школа, која се први пут помиње 15. фебруара 1809. године.

Када је турска војска 1813. године напала Србију са свих страна, у одбрани тековина устанка учествовали су и устаници из чачанског краја. На Златибору је крајњим левим крилом војске командовао Милош Обреновић. Лазар Мутап и Арсеније Лома налазили су се на Делиграду, који је остао у њиховим рукама и после пада Београда.

Народни прваци чачанског краја, после поновног успостављања турске власти у Београдском пашалуку, остали су сваки у свом крају, признајући само формално насталу ситуацију. Између себе и са старешинама из других нахија одржавали су сталне контакте. Тако се кнез Милош, Лазар Мутап, Станоје Главац, Аксентије Миладиновић и лесковачки кнез Јефта договарају једном приликом да на пашин позив никада заједно не долазе у Београд.¹⁰

Мисао о новом устанку против Турака ни једног тренутка није замирала. Њу су још више оживљавала турска насиља и често протурање вести о могућности рата Аустрије са Турском. У оваквој ситуацији, у Трнави код Чачка, избила је 26. септембра 1814. године Хаџи-Проданова буна. Без темељних припрема, подигнута неочекивано и у доба године које није пружало гаранцију да ће ићи на руку вишемесечним борбама, које су устаници морали очекивати, ова буна није имала великих изгледа на успех и углавном је остала у локалним оквирима. Турци су је без већих напора угушили, свирепо се светећи народу пожешке и крагујевачке нахије, који је најмасовније учествовао у овој буни.

После пропасти првог српског устанка, неуспела Хаџи-Проданова буна била је нови повод за најстрашнији терор у Србији. Порта је за избијање ове буне поред Русије окривила и Аустрију, пребацујући јој да се није одазвала тражењима за изручење одбеглих српских старешина, посебно Хаџи-Продана Глигоријевића. Односи између Турске и Аустрије, који ни раније нису били добри, постали су још затегнутији. Одмах после угушења буне, у Србију је почела пристизати турска војска, тако да је у јануару 1815. године бројала 8 — 10.000 војника.¹¹

У децембру 1814. и јануару наредне године у Београду је погубљен велики број Срба, које је дохватио Ђаја-паша у свом походу на побуњенике. Хаџи-Проданова буна стајала је Србе велики број „глава“, али Турцима њено угушење није донело спокојство будући

да „ и Ђурђев дан примиче се, који је више пута за београдске Турке подозрителан замишљаван и ужасан бивао“. ¹² Сулејман Скопљак-пашини тефтиши све чешће су се враћали у београдски град носећи са собом главу неког од сумњивих људи. Станоје Главаш је убијен 13. фебруара, под изговором да је узео учешће у Хаџи-Продановој буни, иако му се за протекле догађаје могло приговорити колико и кнезу Милошу, који се у том тренутку са још неким старешинама налазио у Београду.

Њих је почетком фебруара Скопљак-паша позвао са виђенијим људима у Београд на договор, са намером да њиховим погубљењем обезглави народ. Турци се нису могли надати ничем добром после свега онога што су учинили у време Хаџи-Проданове буне и морали су зазирати од свих виђенијих Срба, тако да овај пашин позив није могао имати никакву другу намеру, осим оне коју и позив упућен неки месец касније старешинама у околини Крагујевца, Ваљева, Чачка и Ужица од њихових муселима. Неки кнезови и познатији људи прозрели су намеру Турака и нису дошли у Београд, тако да је паша, поучен искуством из 1804. године, одустао од своје намере. Све скупљене старешине, изузев Милоша, отпустио је са напоменом да воде рачуна о реду и миру у својој нахији и што пре прикупе порез за Ђурђевско полугође. Милош је успео тек око 10. марта да напусти Београд.

Са повратком српских старешина из Београда, sazрела је мисао о новом устанку као једином излазу из настале ситуације. Народни прваци нахије београдске, ваљевске и рудничке почели су да се сакупљају и договарају о устанку. Најважнији састанци били су крајем фебруара у Рудовцима и 5. марта у Вреоцима. На оба скупа одлучено је да се што пре дигне устанак. Скупштина у Вреоцима пошаље Николу Станковића да преко генерала Червенке у Земуну тражи помоћ од Аустрије, а Павла Гошњића у Остружницу да са истим циљем разговара са емигрантима у Војводини. Покушај устаника да за стање у Србији заинтересују владаре искупљене на Бечком конгресу није успео. Генерал Червенка је рекао Станковићу „да се монарси у Бечу баве утврђењем општег мира и да према томе не треба ишчекивати да ће помагати нове немире у Србији, најзад да он сматра као најбољи савет који може дати Србима, да остану на миру, јер ако се трећи пут побуне могу горе проћи него што су дотле прошли“. ¹³ Европска дипломатија је желела status quo на Балкану, јер јој је то највише одговарало због слабе турске власти над тим

делом Европе, тако да је Србија била потпуно заборављена. Ни Павле Гошњић није донео повољне вести.

Одмах по Милошевом доласку кући, окупиле су се око њега главне вође припрема за нови устанак и обавестили га о свему што се догодило у међувремену. Након већег броја састанака и договора, Милош прихвати да буде вођа устанка. На састанку у кући попа Ранка у Рудовцима, 7. априла¹⁴ устаници су се „заверили и утврдили, да се, под вођством Милошевим, одмах подигну на оружје противу турских зулумћара“.¹⁵ Први сукоби са Турцима почели су већ сутрадан, 8. априла, када је Арсеније Лома растерао харачлије у Јасеници, а наредних дана заузео Рудник. Истог дана Милутин Гарашанин је на конаку у селу Докмиру, у ваљевској нахији, убио Турчина Ингриза и два његова друга.¹⁶

Видећи да је Лома већ устао на Турке, Милош одмах оде свом побратиму Ашин-бегу у Брусницу и ноћу уочи 10. априла испрати га за Ужице. У повратку за Таково стигне му вест о погибији Арсенија Ломе и заузимању Рудника. Испраћајући Турке, који су му се на веру предали, Лома је тешко рањен и већ сутрадан, 10. априла умро.¹⁷ Из оваквог тврђења Миодрага Јаћимовића произилази да је Рудник заузет после два дана борбе, 8. и 9. априла. Старија литература нам даје о овом питању сасвим друге податке. Константин Ненадовић¹⁸ и Коста Протић¹⁹ изричито тврде да је Рудник заузет после тродневног боја и да је Арсеније Лома погинуо истог дана када се град предао, односно 10. априла 1815. године, што на овом месту без резерве можемо прихватити.

Друга чета устаника под командом Јована Обреновића растерала је 10. априла у селу Коњуши турске порезције. Милош се за то време налазио код цркве у Такову, где се међу окупљеним народом јавно говорило о устанку. Под утицајем општег расположења, он се сутрадан свечано изјаснио за нови устанак и ставио на његово чело.

Вест о дизању устанка стигла је у Београд врло брзо. За Ломин напад на Турке 8. априла знало се још истог дана у Земуну.²⁰ Турци су били изненађени оваквим обртом ствари у пашалуку. Вест да се на чело устаника ставио Милош Обреновић посебно је изненадила Сулејман Скопљак-пашу. У оваквој ситуацији Турцима је остало једино да се надају у успех брзог казненог похода на устанике, који се у београдском граду ужурбано припремао. Претходница турске војске изашла је из београдског града око 10. априла²¹ у нахију под заповедништвом Кара Мустафе и Али-аге Серчесме. Турци су са

сбом повели и кнеза Аксентија Миладиновића из Чибутковице, са нешто Срба, тако да их је било неколико стотина. Главна турска војска изашла је из Београда 15. априла на челу са Ђаја-пашом,²² који се истакао и у угушивању Хаџи-Проданове буне.

Ускоро су почели и први сукоби са Турцима на њиховом путу ка Чачку. Борбе које су се водиле готово два месеца за Чачак, у његовој ближој и даљој околини представљају недељиву целину и централни догађај у другом српском устанку. Турци су Чачак имали у свом искуству као једну болну тачку у борби са Србима у првом српском устанку, а затим и Хаџи-Продановој буни, после које је било јасно да је центар организације борбе за ослобођење пренесен у чачански крај. Међутим, новонастала ситуација била је сасвим друге природе: време устанка ишло је у прилог устаничком начину ратовања, врло брзо су се побуниле рудничка, ваљевска и крагујевачка нахија, а на челу устаника су се налазиле искусне и способне старешине на челу са кнезом Милошем Обреновићем. У оваквој ситуацији Турци су у заузимању Чачка видели могућност успешне контроле развоја догађаја на побуњеној територији и ефикасне интервенције против устаника. Поучени искуством из 1814. године, устаници нису ни помишљали да препусте Турцима ово, за њих врло важно, стратегијско место, нити да им дозволе да дођу у центар побуњене територије.

На основу места и времена догађања и развоја догађаја, битку на Чачку можемо поделити у три фазе:

- прва, од 13. до 24. априла,
- друга, од 24. априла до 29. маја, која представља најзначајнији период битке, и
- трећа, од 29. маја до 1. јуна.

О првој фази битке на Чачку у литератури се или уопште не говори, или се говори површно и неодређено, у целини контрадикторно, тако да нам недостају најосновнији подаци о почетку опсаде Чачка, кретању турске војске и о две борбе на Липару и Рудовцима.

Реконструисати овај период на основу малобројних чињеница из расположиве литературе доста је незахвално, пототову што су то подаци различите историјске вредности, од мемоарске грађе до малобројних докумената из бечких архива, објављених код нас. Давањем ове реконструкције остају необјашњени до краја неки моменти у хронологији овог периода (приметно велике временске празнине између појединих догађаја, углавном до доласка Турака на Рудник), за које из расположивих података можемо извући само неке претпоставке.

Одмах после скупа у Такову Милош оде у Црнућу, одакле је руководио првим устаничким акцијама. Јован Обреновић и Лазар Мутап²³ послати су 12. априла да скупљају војску око Западне Мораве (први у рудничкој нахији, а други у Драгачеву) и опседну Чачак. Мало вероватан изгледа податак Јована Мишковића²⁴ да је ово задужење добио и Милић Дринчић.

Као почетак опсаде Чачка са доста вероватноће можемо узети 13. април. Господар Јован и Лазар Мутап су имали довољно времена да сакупе онај минималан број људи са којима су могли доћи под Чачак. Милош је још увек био у Црнући, одакле је слао позиве на устанак.²⁵ Истог дана послао је нешто „фишека“ за Чачак, а једног човека у Аустрију да набави најнеопходнији ратни материјал.

Набавка муниције и оружја изискивала је од устаника знатне материјалне издатке. Јеврем Обреновић је ухваћен на остружничкој скели, а стоку, коју је догнао, Турци су запленили, тако да су се устаници морали потрудити да финансијска средства прибаве на другој страни. Милош је одмах послао Димитрија Ђорђевића у рудничку нахију да наплати заостале арачке тескере.²⁶ Новац одузет харачлијама у Јасеници и Коњуши представљао је прва средства са којима су располагали устаници. Никола Луњевица на самом почетку устанка поклатио је кнезу Милошу знатну суму новца за устаничке потребе.²⁷ Као коначан износ финансијских средстава Бартоломео Куниберт означава суму од „шест стотина цекина“.²⁸

Преостало нам је још да утврдимо датум Милошевог доласка на Љубић. Тринаести април готово у потпуности отпада, с обзиром да се за њега везује слање муниције за Чачак, коју је и кнез Милош могао са собом понети уколико је тога дана кренуо у помоћ устаницима. Догађаји који су уследили после његовог доласка, указују да он није могао бити после 14. априла, који сматрамо и најприхватљивијим у овом случају. За кнеза Милоша Константин Ненадовић тврди да је на Љубић стигао готово без икакве војске.²⁹ С обзиром на квалитете Константина Ненадовића као историчара, остаје места за сумњу у истинитост овог податка.

У то време Лазар Мутап и Јован Обреновић могли су са собом имати између 500 и 700 људи. На Љубићу су имали један слабо утврђен шанац. Што се тиче бројног стања Турака, сигурно знамо да се у тренутку првог напада на Чачак у шанцу око цркве налазило око 600 људи.³⁰ Најкасније 14. априла овој посади је дошао у помоћ Хусеин-паша Врањанац.³¹ С обзиром да пре доласка Ђаја-паше у Чачак није прављен нови шанац, њихов број се кретао у границама од 1.000 — 1.500 људи.

Цео Чачак, изузев шанца око цркве (тада џамије), био је под контролом устаника. Њихов покушај да заузму добро утврђен шанцац није успео. Боље наоружана и бројнија турска посада успешно је одолевала. У време када су устаници размишљали о прикупљању нових снага за борбу против чачанских Турака, стигла им је вест да је из Београда кренула турска војска против њих. Даље држање чачанског шанца под опсадом није дало никакве резултате.

О правцу којим су се кретали Турци из Београда немамо никаквих података с обзиром на време протекло од њиховог поласка из Београда (задња чета са Ђаја-пашом изашла је из београдског града 15. априла око девет часова увече³²) до првог сукоба са устаницима, можемо са доста сигурности претпоставити да су у рудничку нахију долазили из правца Рушањ — Барајево — Стојник.

Вест о турском покрету ка Чачку стигла је на Љубић у току 15. априла и односила се на кретање главнине. Турци су на путу ка Чачку заноћили на територији београдске нахије. Обавештени о овоме, Крагујевчани су пред њих на Липар послали чету од 300 људи под командом Милутина Гарашанина. Милош је одмах напустио Љубић и кренуо у рудничку нахију са четом устаника. Крећући се у сретање Ђаја-паши, он је позвао Крагујевчане да направе заседу и у Корушцу,³³ за случај да прва одбрамбена линија на Липару буде пробијена. Податак да су се Крагујевчани и овог пута одазвали пославши Јована Добрачу са 500 људи³⁴ на овом месту износимо са крајњом резервом.

Пре него што је кнез Милош стигао на Липар, Турци су 16. априла 1815. године³⁵ потукли чету Милутина Гарашанина и прешли преко Кљештевице.

Код Симе Милутиновића Сарајлије срећемо податак да се Јован Добрача са четом налазио „поизнад Кљештевице“.³⁶ По једној другој вести, Добрача је кренуо у помоћ Милутину Гарашанину, али када је чуо да је ова чета потучена — вратио се и отишао на Љубић.³⁷ Из расположивих података не можемо извући ни један аргумент који би ишао у прилог овим тврђењима. Добрача је на Љубић стигао тек 24. априла. Уколико се после 16. априла налазио у рудничкој нахији, није постојао ни један разлог да не ступи у борбу са Ђаја-пашом или се прикључи кнезу Милошу и Милутину Гарашанину у борби против турске претходнице, која је била заустављена у Рудовцима.

Што се тиче заседе на Корушцу, склони смо да верујемо да она није одиграла неку значајнију улогу. Чак немамо сигурних података да је у овом рејону дошло до било каквог организованог сукоба

са Турцима.³⁸ Уколико је извршена Милошева заповест и овде постављена заседа, она, ни у ком случају, није имала већи број људи од оне на Липару. Дакле, могућност да се на Корушцу налазио Јован Добрача морамо одбацити. Његов одлазак са Крагујевца уследиће неколико дана касније.

Пошто је Ђаја-паша прошао, Милош се састао са Гарашанином и пожурio пред турску претходницу, која се кретала из ваљевског краја према Рудовцима.

Кара-Мустафа и Али-ага Серчесма изашли су из Београда „пешес дана прије“³⁹ главнине. Основну слику о њиховом кретању стичемо захваљујући постојању два доста оскудна податка. По једном, претходница је послата уз реку Љиг, са циљем да омогући несметано кретање главнине кроз рудничку нахију.⁴⁰ Други податак даје др Алекса Ивић на основу извештаја Сигентала ратном савету. Кара-Мустафа је послат са 300 војника у ваљевску нахију против устаника. Ови Турци са кнезом Аксентијем потуку једну чету Срба, а главе побијених пошаљу у Београд. О борби у Рудовцима Ивић не даје никакве појединости (извештаји од 15, 19. и 22. априла).⁴¹

Код разматрања ова два податка морамо рачунати на могуће евентуалности, јер архивску грађу користимо посредно. Кара-Мустафа је свој поход на ваљевски крај ограничио на пограничну област према београдској нахији. Главно средство у постизању жељеног циља била је примена снаге оружја. Да ли је било покушаја мирног одвраћања народа од устанка, о томе немамо података. Иначе, улога коју је одиграла ова претходница није ни издалека значајна као она коју је у Хаџи-Продановој буни имала чета Турака на челу са Ашин-бегом и кнезом Милошем, с обзиром да је, уместо у чачански крај, где је ситуација за Турке била крајње критична, упућена у ваљевску нахију. Сулејман-Скопљак паша је, суочен са новим устанком, оружану интервенцију ставио испред мирног стишавања народа. Улогу коју претходници приписује Сима Милутиновић Сарајлија, она није испунила.

За кретање турске претходнице немамо ближих података. У овом случају даћемо претпоставке за два могућа правца кретања, од којих сваки изгледа подједнако прихватљив. Први би ишао уз Саву (преко Барича), а затим долином Колубаре у унутрашњост, а други преко Рушња, Барајева и Стојника, старим путем према Непричави. Са Кара-Мустафом из Београда кренуо је и кнез Аксентије Миладиновић. Током кретања кроз нахију, Аксентије је прикупио око себе око стотинак Срба из околине Београда и своје кнежине.

Кретање претходнице из ваљевског краја (15. или 16. априла) према Рудовцима везано је за надирање Турака из Београда. Њихов покрет, ради прикључења главнини, зауставили су кнез Милош и Милутин Гарашанин, 17. априла, у Рудовцима. Снаге су биле прилично уједначене (приближно по 400 људи на свакој страни). У оваквој ситуацији Турци су били принуђени да се ушанче.⁴³ Одавде је Милош, оставивши Гарашанина, отишао у Моравце, где је, 18. априла, држао збор и позвао народ на устанак, а затим кренуо на Љубић.

Изразито сиромаштво података о даљем кретању пашине војске са Липара, омогућује нам да изградимо само неке претпоставке. После борбе која је трајала „васдан“⁴³ Турци су негде преноћили на путу за Калањевце. Прешавши Ваган, они су 18. априла дошли у Калањевце, где су заробили 65 људи. Идући одавде, паша се, са робљем, зауставио 19. априла на брду Селишту, у селу Живковици.⁴⁴

На Рудовцима Милутин Гарашанин још увек није дозвољавао турској претходници да напусти шанац у који се затворила. Због тога је Ђаја-паша послао један одред из Живковаца у помоћ Кара-Мустафи и Али-аги Серчесми.⁴⁵ Ови Турци заједно, 20. априла, на „трећи дан Васкрса“⁴⁶ нападну свом снагом и растерају Србе, а Рудовце попале.

Претходница, са овим одељењем Турака, крене из Рудоваца и, 21. априла,⁴⁷ стигне у Живковце, где се прикључи главнини. Овде је Ђаја-паша покушао да саветима и наговарањем одврати народ од дизања устанка. О ефекту овог најновијег пашиног потеза немамо сигурних података. Др Михаило Гавриловић тврди да се умало није поновило „оно што било у Хаџи-Продановој буни“.⁴⁸ Одавде су се Турци већ брже кретали. Сутрадан су стигли у Драгољ, где су попали село, а затим прешли преко Рудника и дошли у Мајдан. Ту су заноћили на Хаџину пољу. Пут ка Чачку су наставили 23. априла, вешто се чувајући од српских заседа. Из Мајдана су дошли на место где се данас налази Горњи Милановац, па, обилазећи Деспотовачку клисуру, прешли преко Бруснице и Семедражи и низ реку Дичину преко Брђана, дошли у Коњевиће, где су заноћили у Манитом гају.⁴⁹ Лево крило турске војске је, овом приликом, запалилу цркву у Мојсињу и похарало село. Наредног дана су Турци ушли у Чачак. Сви напори Лазара Мутапа и Јована Обреновића да заузму шанац у Чачку остали су без успеха. Српска војска се дефинитивно повукла на Љубић и почела утврђивати. Лазар Мутап, који је држао под контролом јужни правац према Драгачеву, рањен је приликом повлачења на Љубић и ускоро у Прислоници умро. Напуштајући Чачак

он се, вероватно, сусрео са турском војском, која је долазила, тако да се нашао између две ватре. Драгачевци, којима је он командовао, претрпели су овом приликом знатне губитке.⁵⁰

У тренутку када је паша долазио на Рудник, Милош се налазио изнад Мајдана, у коси Трбушцу.⁵¹ Гледајући долазак огромне турске војске, његова дружина се поколебала и почела га напуштати, тако да је остао готово сам. На његово тражење са Крагујевца су му дошли у помоћ Јован Добрача са 500 Грузана, а из црногорског среза Милић Дринчић са 200 људи. Ова војска је из Невадског поља кренула преко Луњевице и низ реку Деспотовицу и Дичину дошла на Љубић 24. априла⁵² (претходну ноћ је провела у шуми Коњачи⁵³).

У првој фази битке и једна и друга страна успела је само делимично да оствари своје планове. После борбе на Липару, очигледно несигурна, турска војска се споро кретала кроз нахију, попаливши успут неколико села. Пут од Београда до Чачка прешла је за десет дана (претходница се на нешто дужој релацији задржала две седмице). План о енергичној интервенцији против устаника било је немогуће извести са расположивим снагама на широкој територији и он је у потпуности отпао. Од тренутка када су одустали од извођења муњевите акције, Чачак је за њих изгубио онај значај који су му придавали и њихов долазак у шанац око цркве не значи остварење Сулејман-Скопљакове ратне замисли. Уместо тога, Турци су упали у клошку, коју су сами себи припремили. Ђаја-паша се са војском од првог тренутка у Чачку налазио под блокадом.

Устаници су у две борбе, на Липару и Рудовцима, ушли са реалним плановима: задржати што дуже Турке на путу ка Чачку, или, ако се укаже могућност, организовати противудар и изненадном и силовитом акцијом разбити њихове чете. Нашавши се у ситуацији да се супротстављају седам пута јачој војсци, устаници су се свим снагама заложили и успели да максимално задрже Турке на њиховом путу, рачунајући да ће овај добитак у времену успети да искористе снаге које су опседале Чачак. Међутим, чачански шанац је остао неосвојив пред јуришима малобројних устаничких чета. Значајно је нагласити да у овој фази битке, у борби против даљег ширења устанка, Турци нису постигли неки значајнији успех.

На почетку друге фазе битке Турцима ће једино бројност људства омогућити да делимично задрже своје позиције. Ђаја-паша је дошао са око 3.500 војника у Чачак.⁵⁴ Одмах по његовом доласку поставило се питање размештаја војске, која је сада бројала око 5.000 људи. За новопрстиглу војску са доње стране постојећег, саграђен је нови шанац.⁵⁵

Срба је на Љубићу било око 1.500. Стари Јованов шанац је проширен и добро утврђен, а један нови саграђен. Турски јуриши на устаничке положаје започели су 25. априла. Иако се још нису ни добро утврдили, Срби су јуначки дочекали и одбили овај напад. Тога дана Турци су још неколико пута безуспешно јуришали на Љубић. У овим борбама рањен је Хусеин-паша Врањанац. У току истог дана на Љубић је послата група од десет кметова да пренесу пашине позиве за предају устаницима. Ови кметови су похватани и истог дана посечени на Љубићу.

Видећи да на другом крају ратишта не иде све по његовој замисли, Милош реши да после 27. априла крене за Палеж. У време када се припремао за полазак, стигла му је вест да је из Ваљева кренула помоћ чачанским Турцима од неколико стотина људи, под командом Мус-аге Балабана и Селима Ђеханџа.⁵⁶ Због овога је он одложио свој пут, а пред ове Турке послао је Милића Дринчића са око 50 људи. У Дружетићима Дринчић се састао са Јованом Мићићем и нешто других хајдука (укупно их буде око 100), па су дочекали ове Турке у заседи и приморали их да се врате натраг. Одатле је са својом четом око 1. маја дошао на Љубић.

Крајем априла устаници су опсели Палеж како би његовим освајањем обезбедили везу са Аустријом, којом би касније могли набављати најпотребнији ратни материјал, у коме се прилично оскудевало. У једном контранападу, и поред свих напора, устаници су били поражени 30. априла. Због тога је Милош напустио Љубић и кренуо за ваљевску нахију.

За датовање његовог одласка са Љубића послужимо се једним документом од 2. маја 1815. године.⁵⁷ Ради се о указу којим Милош Обреновић поставља Петронија Перуничкића за старешину и војног заповедника среза трнавског, а „Васила бујутбашу“ за старешину над осам села. Из текста указа дознајемо да је издат 2. маја 1815. године у Драгачеву. Милош се на овом указу потписао само именом и презименом. У тренутку настанка овог документа околина Чачка и Драгачево Турци су држали још увек под својом контролом.⁵⁸ Једино питање, које се намеће, без сумње је место настанка овог документа, пошто је овде појам Драгачево узет у ширем значењу него што је то уобичајено. С обзиром на Милошев потпис, мишљења смо да не треба дискутовати о датуму настанка, јер и сама физиономија текста указује да се ради о првој половини 1815. године.

Блиску аналогију за овај документ имамо у указу од 1. јуна 1815. године, којим Милош Обреновић поставља Симу Радовића за

старешину над девет драгачевских села. Потпуно иста стилизација текста код оба документа иде у прилог мишљењу које смо изнели.

Сва набројана села (Шаковраће, Риђаге, Придворица, Јездина, Лозница, Бељина, Атеница и Кулиновци), која су стављена под власт поменутог Васиља, налазе се у непосредној околини Чачка и у овој фази битке за Турке су имала несумњив значај, због набављања хране. Због тога Милош, не без разлога, наглашава Петронију Перуничкићу „да свакога заслуженога серблина к возвишенију чести награђава издајника сербском роду и противника вишој власти заповедам да може с немилостивим угрожением суда смрти Предавати“.⁵⁹ Уколико је Милош и обишао ова села, немамо никаквих индиција да је указ у неком од њих и издат, с обзиром да се на њему налази адреса „Кумпанији Перуничкић“, највероватније је настао на Љубићу, одакле је и послат.

У тренутку Милошевог одласка, 2. маја, као главни заповедник војске на Љубићу остао је Јован Обреновић, који све време до његовог повратка, на Морави води са Ђаја-пашом позицијски рат. Милош је одавде са нешто својих људи отишао у Црнућу, а затим у београдску нахију. За његов долазак у београдску нахију везане су вести да су се око 3. маја устаничке чете почеле појављивати под Београдом.⁶⁰ Бартоломео Куниберт наводи да је овде Милош оставио једно извидничко одељење, са задатком да чува околину од Турака.⁶¹

Кнезу Милошу су се, на његовом путу, придружили са нешто војске Милутин Гарашанин и Никола Катић.⁶² Када су, 4. или 5. маја, стигли под Палеж, устаници су се поново окупљали. За кратко време консолидовали су своје редове и спремали се за задњи напад. Под својом контролом држали су десну обалу Саве, тако да се није могло ни говорити о помоћи опкољеним Турцима. Једним муњевитим нападом, 8. или 9. маја, Палеж је заузет, његова посада углавном побијена и, поред осталог оружја, заплењен један топ. После ове борбе, почеле су припреме за напад на Ваљево, које ће између 15. и 17. маја пасти у руке устаника. Пред Милошев одлазак из ваљевске нахије устаници су добили на поклон један топ од капетана Васиља Павловића из Бајеваца, који је у време пада Србије био сакривен.⁶³

Ово су прве устаничке победе у другом српском устанку. Значајне су не само због утицаја на даљи ток битке на Чачку, већ и за даљи развој целог устанка.

На Чачку су у то време обе војске ишчекивале помоћ и уздржавале се од већих окршаја. Ђаја-паша је још око 1. маја послао гласника Сулејман-Скопљак паши у Београд, са молбом за слање

нових турских одреда против устаника.⁶⁴ Покушај слања нових снага за Чачак претрпео је неуспех већ на самом почетку. Устаници су мотрили на сваки турски покрет, посебно се плашећи њихове интервенције у Драгачеву. Упркос свој њиховој будности, Турци су успели да изведу један препад на српске збегове у Овчару, одмах по Милошевом одласку са Љубића.

У ноћи између 3. и 4. маја кренула је једна чета Турака у правцу Овчара. Друга, мања, послата истог јутра, попалила је Коњевиће. Чим је ова вест стигла у српски логор, Јован Обреновић је пожурио са својом војском против ове чете, али се она већ била вратила у Чачак. Видећи да је турски план успео, Јован се вратио на Љубић. Око подне стигла је вест о покољу у Овчару. Највећи збегови су били код манастира Сретења, у долини Бањици и пећини Кађеници. Турци пређу преко Дучаловића и нападну збег код Сретења. Преплашен народ побегне према Морави, наспрам манастира Никоља, где праву трагедију нешто ублажи одбрана, коју је организовао игуман Неофит са неколико манастирских момака. Збег у Бањици покушали су да одбране Радован Шибинац и игуман манастира Тројица, Филимој, али без већих успеха. Најгоре је прошао збег у Кађеници, који се цео погушио у диму од запаљене сламе на улазу у пећину. Из осталих збегова један део народа се потопио у Морави, друге су похватили Турци, док је мали број одбранио Неофит и превезао у Никоље. Из Овчара Турци су кренули за Чачак са напљачканом стоком и заробљеним народом. Успут су им српске чете отеле стоку, али су они успели да одведу робље.⁶⁵

После овог догађаја Јован је читавих петнаестак дана брижљиво размештао своју војску, страхујући да се не понови нешто слично. Податак Симе Милутиновића Сарајлије да је Јован напустио шанчеве на Љубићу и улогорио се надомак села Бершића⁶⁶ сматрамо потпуно нетачним. Свакодневно кретање и размештање Срба доводило је Турке у недоумицу. Бројност устаника и њихове намере су им били непознати, тако да више нису излазили из Чачка.

Милош је са Ваљева кренуо преко Љига и, 20. маја, вратио се на Љубић, на челу нових устаничких снага. Са собом је довукао два топа и двоја кола муниције.⁶⁷ Сада је на Љубићу било око 3.000 пешака и 200 коњаника. Турцима је дошла помоћ из Нове Вароши, Сјенице и Новог Пазара, тако да их је било око 10.000.⁶⁸ Устаници су једино спречили долазак Турака из Ваљева и Београда.

Одмах по Милошевом доласку на Љубић, приступило се утврђивању шанаца. Шанчеви су распоређени венцем брда, од истока према

западу, на његовим највишим тачкама. У првом шанцу су се налазили Рудничани под Милошевом командом. Јован Добрача се са Гружанима налазио у другом шанцу. Сутрадан, 21. маја, завршени су задњи радови на шанцу ископаном недалеко од ова два, у који су смештени Београђани и Ваљевци.⁶⁹ Истог дана Милош је слао са Љубића нове позиве на устанак. У току дана дошло је до првих борби. Чаркање мањих српских и турских снага поред Мораве прерасло је у сукоб, у коме су обе стране ангажовале знатан број људства. Против малог броја устаника у долини Мораве изашле су турске чете, надајући се лаком плену. У борбу су се умешали и Срби из шанчева, тако да су Турци пред сложним пушчаним плотунима почели да узмичу. Са врха брда довезени су топови „до у подину“⁷⁰ и устаници су, уз садејство артиљерије, гонили Турке до њихових шанаца.

Охрабрени овим успехом, устаници сиђу са врха брда и саграде шанчеве поред Мораве. После борбе топови нису враћени на врх Љубића. За њих су увече 21. маја устаници саградили нов шанац. О лоцирању овог шанаца у литератури нема јединственог становишта. Јован Мишковић наводи да се са горње стране грудобрана налазио шанац Танаска Рајића са два топа.⁷¹ Константин Ненадовић тврди да су топови били смештени „испод брда Љубића“⁷² наспрам великог турског шанаца. Бартоломео Куниберт⁷³ наводи да су се два топа налазила у „горњем опкопу“, „готово на подножју самога брежуљка“. И Драгомир Поповић, пишући о догађајима из другог српског устанка, износи податак да су топови били смештени „у самом подножју Љубића“.⁷⁴

Код разматрања ових података, већ на самом почетку морамо одбацити могућност да су се топови налазили у неком од шанаца на врху Љубића, због њихове удаљености и положаја према Чачку. С обзиром да је шанац за топове први саграђен ван положаја на венцу брда, сматрамо да се, ни у ком случају, није могао налазити на обали Мораве. Овоме у прилог иде и податак Симе Милутиновића Сарајлије⁷⁵ да су топови постављени на нови положај са циљем да уништавају турску живу силу, а не да бомбардују шанчеве у Чачку. Међутим, још увек не располажемо подацима који би омогућили да прецизно одредимо место на коме се налазио шанац Танаска Рајића.

Сутрадан су се устаници, пошто су добро утврдили овај шанац и у њега сместили нешто војске, повукли на Љубић очекујући нов напад Турака. Али, Турци се не усуде да поново нападну Љубић. После овог мирно проведеног дана, Јован Добрача сиђе са врха Љубића и ноћу, између 22. и 23. маја,⁷⁶ сагради четвороугаони шанац код

Дрварског брода, са циљем да држи под контролом прелаз преко Мораве. У њега је смештена половина Гружана. Наредног дана из шанчева са Љубића сишла је и остала војска, изузев нешто страже. У грудобрану са горње стране Добрачиног шанца, сместили су се Рудничани и Ваљевци. Западно од Бунковца ископао је грудобран део устаника из трећег љубићког шанца. Изнад њих се на једном брду сместио кнез Милош, са нешто својих људи. Уз њега се налазила и коњица. На овим положајима Срби ће дочекати турске нападе 25. маја.

Тек после повратка кнеза Милоша, Турци су увидели у каквој се ситуацији налазе. У циљу заштите од сваке евентуалности, исте вечери када су устаници саградили шанец за топове, 21. маја, у правцу Драгачева послат је Кара-Мустафа са 1.000 коњаника, са задатком да под контролом држи јужни правац према Новом Пазару и Сјеници. У српском логору се већ сутрадан сазнало за овај најновији потез Турака и спремљена је потера, којој је стављено у задатак да осујети планове Ђаја-паше. Увече, 22. маја, једна чета устаника под командом Јована Мићића, Павла Штуле и Аврама Лукића прешла је Мораву изнад Чачка и кренула за Драгачево, тако да је већ сутрадан била на месту где су Турци преноћили. На прву вест о потери Кара-Мустафина чета се распала. Сам Кара-Мустафа је журио да што пре умакне из овог, за турску војску неповољног, подручја. Како је Драгачево било побуњено, Турци нису могли непримећени проћи. Главну групу Турака дочекао је Вујо Бјелокаменац у Котражи, 24. маја, и потпуно је уништио. У борби је погинуо и сам Кара-Мустафа, а његова глава је одмах послата на Љубић. Чета, упућена са Љубића, остала је у Драгачеву да диже народ на оружје.

У оваквој ситуацији Турци су учинили задњи потез. У рано јутро 25. маја почели су напади на српске шанчеве у равници поред Мораве. Овај турски контранапад био је тактички добро припремљен и изведен. Базирао се на грешци устаника, коју су направили силаском са врха Љубића у долину поред Мораве. У току ноћи, између 24. и 25. маја, Турци су направили мост на Траваричином броду и преко њега пребацили пешадију, која се притајила по врбацама до јутра. У раним јутарњим часовима коњица је прешла Мораву изнад Чачка, на Трбушанском броду и испод, према селу Коњевићима.

Милош је очекивао овакав турски напад, па је своју коњицу поделио у два одељења и једно послао према Трбушанима, а друго према Коњевићима, са задатком да онемогући Турцима форсирање

Мораве. За случај да ови пређу реку наредио им је да се не упуштају са њима у неки већи окршај, већ да се полако повлаче према Љубићу.⁷⁷

Напад на српске положаје отпочела је турска пешадија, која се већ налазила на левој обали Мораве. Прво су напали шанац Јована Добраче. Гружани су их дочекивали сложним плотунима на кратком одстојању и тако сламали сваки њихов напад. Вук Караџић даје податак да је Добрачин шанац нападан и преко Мораве.⁷⁸ За то време оба одељења устаничке коњице била су потучена. У време када се турска коњица појавила из правца Трбушана, пешадија је одступила од Добрачиног шанца и напала устанике у грудобрану. Рудничани и Ваљевци су покушали да се спасу бекством, пошто се нису могли одупрети оволикој турској сили. Бежећи према шанчевима на Љубићу, многи су покушали да се склоне у Рајићев шанац, али су ускоро и из њега морали бежати, пошто су га ускачући унутар доста оштећили, тако да им више није пружао сигурну заштиту пред Турцима, који су се примицали. Ускоро је у разваљеном шанцу остао само Танаско Рајић и Турци су без већих напора запленили оба топа. Кнез Милош је напустио свој положај и повукао се са устаницима, који су се око њега налазили, на Љубић. Београђани су напустили свој грудобран и разбежали се куд који. Турци су се, са заплењеним топовима, вратили под Добрачин шанац и почели га поново нападати.

Са друге обале Мораве, у то време, позове Ђаја-паша Гружане да се предају. Тренутак када је паша дошао на сред Мораве, позивајући Србе на предају, искористи Васа Томић и убије га. Његов леш однесе Морава, а коњ се са празним седлом, врати у Чачак.

Крајњи исход отпора, који су пружали Гружани, доста је неизвестан. Сима Милутиновић Сарајлија тврди да су устаници напустили шанац и почели се повлачити према Љубићу. Турци су их напали, побили рањенике у шанцу, а затим наставили гоњење и том приликом убили око 200 људи.⁷⁹ Кнез Милош у својим казивањима истиче да Добрачин шанац није заузет.⁸⁰ Вук Караџић наводи податак да су Срби напустили шанац у тренутку када су задње турске чете прелазиле Мораву. Турци су се вратили и потукли их. После борбе на Љубићу се искупило свега 180 људи.⁸¹ Константин Ненадовић⁸² и др Михаило Гавриловић⁸³ прихватили су као тачне Вукове податке. Јован Мишковић је Милошевим казивањем и својим пристрасним, али патриотским размишљањем покушао да аргументује своју тезу да се „Добрача целог дана одржао непобедан у шанцу своје и да је у вече одступио, по свом нахођењу, на Љубић“.⁸⁴

Неколико података, заједничких за све историчаре, омогућиће нам да изнесемо и своје мишљење. Јован Добрача је имао у шанцу око 350 људи. Они су у току целог дана били мета турских напада (борба је почела и завршила се јуришима на њихов шанац). Све нападе Гружани су одбијали иако су се углавном налазили у окружењу. Предвече су напустили свој шанац и повукли се на Љубић. Ни један аргумент не стоји насупрот распрострањеном схватању да су се повлачили под борбом. Да Гружани приликом повлачења нису претрпели губитке, број Срба на Љубићу сигурно би био већи од 180.

У борби 25. маја Срби су доживели пораз, од кога није изгледало да ће се опоравити. Сима Милутиновић Сарајлија износи податак да је тога дана поинуло преко 400 људи.⁸⁵ Од свих људских жртава за Србе је страшније изгледала чињеница да су им Турци отели топове. Ова два топа давала су устаницима предност у артиљеријском наоружању и могућност више у борби за освајање Чачка. После борбе Милош је почео поново сакупљати војску на Љубићу, надајући се новом турском нападу.

У турском логору у Чачку ситуација је била сасвим другачија. О новом нападу на устанике није се ни размишљало. После завршене борбе Ђаја-паша се није вратио у Чачак. Сутрадан су га Турци нашли мртвог и сахранили код цркве. Команду над војском преузели су Исмаил-бег Серезлија и Мухамед-бег. Позиције на којима су после јучерашње борбе остале конфронтране снаге изменио је само један пушчани хитац. Срби су очекивали нове турске нападе, а Турци се, после смрти Ђаја-паше, спремали за бекство и са страхом гледали на Љубић, где су се устаници поново искупљали. Хране у граду није било, а о изласку у побуњена села се није смело ни помишљати. Кад су видели да им је пропао и задњи покушај да шта озбиљније учине против устаника, решили су да беже за Нови Пазар. О повратку у Београд није могло бити ни говора.

У оваквој ситуацији на успех је могла рачунати само она страна која буде способна да предузме иницијативу и настави ратне операције. Турци то у овом случају нису могли бити, јер су се понашали као поражена страна и тиме омогућили да се на Љубићу за неколико дана опет сакупи војска од преко 1.000 људи.

Рано изјутра 29. маја Турци су напустили Чачак и пошли у правцу Драгачева. Срби су морали рачунати на овај потез Турака, јер су већ претходног дана добили прве вести о њиховим намерама од одбеглог робља. Користећи неред, настао у турском логору пред полазак, из Чачка су побегли Петар Нешковић, Танкосава Црнковић и

супруга попа Петра из Берисаве.⁸⁶ Због тога је кнез Милош послао Максима Црнковића на челу једне чете устаника да заузме положај на путу преко Јелице и ту дочека Турке.

О правцу којим су се Турци повлачили из Чачка нисмо обавештени. За кретање из Чачка на југ тада су постојала два пута: ивањички и придворички („Ранковац“). На путу од Чачка до Ртара, у расположивој литератури, једино је означено место Плоче, где се сукобила једна чета устаника под командом Максима Црнковића са Турцима. Што се тиче бројности Турака, из овог податка могло би се закључити да се овим правцем повлачила целокупна војска.⁸⁷ На итинеру овог дела пута турске војске, као следеће место означени су Ртари. Познавајући терен, на коме се одиграла трећа фаза битке, дужни смо да обратимо пажњу на то да је раздаљина од Чачка до Ртара, на придворичком путу, готово два пута краћа од наведене релације Чачак — Плоче — Ртари. Пред собом имамо тешко прихватљив податак да су се Турци, са топовима, робљем и цивилним становништвом из Чачка, у врло тешкој ситуацији одлучили да беже ивањичким путем, а затим, после за сада неразјашњеног скретања са правца према Горачићима, преко Ртара. На даљи правац кретања војске од неколико хиљада људи тешко је могла утицати устаничка заседа, неупоредиво мање бројности људства. Могућност да Турци нису знали путеве у овом крају, не може се прихватити, јер је седам дана раније Кара-Мустафа послат придворичким путем у Драгачево, да га држи под контролом. Исти пут користио је и турски одред, који је извршио покољ народа у збеговима у Овчару. С обзиром на исход подухвата, који је био поверен Кара-Мустафи и ситуацију у Драгачеву, Турци су могли одабрати овај пут под претпоставком да је мање чуван. На крају, погледаћемо и временски однос између догађаја који су се збили 29. маја.

Турци су напустили Чачак у раним јутарњим часовима и, како потера са Љубића није кренула за њима пре него што су овладали путевима преко Јелице,⁸⁸ били су у временској предности над устаницима од највише 3—4 часа. За прелазак пута од Плоча до Ртара Турци би морали утрошити још око три часа. Да се ситуација овако одвијала, устаници и Турци би се готово у исто време нашли у Ртарима. У том случају Србе би у борби у Ртарима од почетка предводио кнез Милош. Очигледно је да се ова комбинација не може прихватити. Милош јасно каже у својим сећањима⁸⁹ да су Турке прво напали устаници који су се налазили у Драгачеву, а да се он укључио у борбу тек после два часа, када му је пристигла сва војска. У оваквој ситуацији остаје нам да објаснимо откуда је у литератури сачуван само помен места Плоче.

Мишљења смо да су Турци приликом поласка из Чачка, ради лакшег кретања и растерећења главног правца за повлачење, поред главне колоне, формирали и једну бочну. Њено постојање се у литератури изричито не помиње, али се може наслутити из података који нам дају Милан Ђ. Милићевић, Константин Ненадовић и Сима Миљутиновић Сарајлија.⁹⁰ Какве су намере имале ове колоне у погледу даљег кретања од Чачка до безбедне територије, није до краја јасно.

Главна колона са артиљеријом кретала се придворичким путем. Њен састав сачињавало је људство способно за борбу, избеглице и робље. На Јелици ову колонију је напала једна чета устаника, али се убрзо морала повући. Турцима су нанети незнатни људски губици и отет мали број заробљеника.⁹¹ Овај препад није утицао на даље повлачење Турака. Они су прешли Јелицу и кретали се у правцу Ртара.

Бочну колону сачињавало је људство способно за борбу, у јачини формације којом није осетније слабљена ударна снага на главном правцу повлачења. У свом наступању она се на Плочама сукобила са четом устаника, примсрала је на повлачење и прешла Јелицу. Немамо никаквих података о њеном даљем кретању; да ли је самостално наставила одступање или се прикључила главној колони. Склонни смо да претпоставимо да је ова колона наставила самостално повлачење и да је управо она потучена у Ртима, а не нека друга, која се повлачила из Ртара.⁹² У том случају ово би било и објашњење појаве да неки аутори као место коначног обрачуна са турском војском означавају село Рти, а не Ртаре.

У селу Ртарима устаници су напали Турке и зауставили њихово повлачење. Турци су овде пружили последњи отпор, бранећи се и топовима. Када је стигла и војска са Љубића, Турци су, пред опасношћу да буду опкољени, оставили топове и робље и почели бежати.

Из Ртара су се Турци покушали да пробију на југозапад. Прва група је већ у селу Тијању наишла на чете Јанка Михаиловића Молера, смештене на правцу Ртари-Тијање-Негришори и била потучена. У овој борби Јанко Молер је убио Хусеин-пашу Врањанца,⁹³ а Аврам Лукић Мухамед-бега. Питање да ли се једна група повлачила према Котражи, не можемо решити. Вест о њој јавља се доста позно у литератури, а ослања се на податак за који смо претпоставили да се односи на кретање бочне колоне. Трећа група се пробила у правцу Краварице и углавном успела да умакне испред српских потера, које су за њом кренуле. Из села Краварице кнез Милош се вратио са великим ратним пленом у Ртаре, где је заноћио 30. маја, препустивши даље гоњење Турака старовлашким четама на челу са Максимом Раш-

ковићем.⁹⁴ Милош је у Ртарима прикупио све турско робље и рањенике и лепо их испратио до Ужица. На основу дипломе Симе Радовића, о његовом постављењу за кнеза у девет драгачевских села, можемо закључити да се Милош у Драгачеву задржао до 1. јуна. Одатле се вратио за Чачак и већ 2. јуна био у Брусници.

После завршетка борби у Драгачеву, Јован Обреновић је отишао са 1.000 војника у Ужице да држи под присмотром Турке у граду и не дозвољава им да излазе у околна села. Остала војска је отишла под Карановац и у соколску нахију. Милош је са војском крагујевачког краја кренуо у источну Србију.

Битка на Чачку завршила се катастрофално за турску војску. Људски губици су, по неким подацима, износили око 7.000 људи.⁹⁵ Ова победа створила је услове за несметан развој устаника. Заплењена је велика количина оружја и ратне опреме. Устаници су створили прилично велику слободну територију. Везивање главне турске војске за фронт у чачанском крају погодновало је несметаном развоју устаника у другим нахијама. На глас о кретању Милоша из рудничке нахије, крагујевачки Турци, који су се дотле храбро држали, побегли су из града. У устаничком походу на неослобођене крајеве врло брзо ће бити заузети и остали већи градови. Долазак Куршид-паше на Дрину и Марашли-али паше на Мораву онемогућиће заузимање задњих турских упоришта у Србији.

НАПОМЕНЕ

1. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, Ратник, лист за војне науке, новости и књижевност, 9—1, (1883) 1—31.
2. Сви датуми у овом раду су дати по старом календару.
3. Константин Н. Ненадовић, Живот и дела Кара-Ђорђа и животи његови војвода и јунака, књига 1, Беч, 1883, 363.
4. Константин Н. Ненадовић, Живот и дела Кара-Ђорђа и животи његови војвода и јунака, књига 2, Беч, 1884, 214.
5. Коста С. Протић, Ратни догађаји из другог српског устанка 1815. године, Годишњица Николе Чупића, књига 12, Београд, 1898, 3—104.
6. Народна енциклопедија српскохрватско-словеначка, свеска 4, Загреб, 1928, 937.
7. Војна енциклопедија, свеска 2, Београд, 1959, 285.
8. Драгомир С. Поповић, Историја чачанске гимназије 1837—1937, Чачак, 1938, 33.
9. Јован Мишковић, Српска војска и војевање за време устанка од 1804—1815. године, СКА, Глас 47, Београд, 1895, 22.
10. Др Михаило Гавриловић, Милош Обреновић, књига 1, Београд, 1908, 93.
11. Др Михаило Гавриловић, н. д, 101.
12. Сима Милутиновић Сарајлија, Историја Србије 1813—1815, Београд, 1888, 114.
13. Др Михаило Гавриловић, н. д, 139.
14. Мита Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, књига 2, Београд, 1897, 8.
15. Мита Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, књига 1, Београд, 1897, 1025.
16. Рад. М. Драшковић, Рудовци, Ваљево, 1957, 21.
17. Миодраг М. Јаћимовић, Арсеније Јома, Чачак, 1972, 68.
18. Константин Н. Ненадовић, н. д, књига 1, 337, 338, књига 2, 218, 227, 261.
19. Коста С. Протић, н. д, 22.
20. Др Михаило Гавриловић, н. д, 152.
21. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 148.
22. Др Михаило Гавриловић, н. д, 153, напомена 382. Ђаја-паши је право име Ибшир, а имао је чин мирмирана.
23. Др Михаило Гавриловић, н. д, 151.
24. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 6. Милић Дринчић је на Љубић дошао тек 24. априла и у најбољем случају, уколико је податак тачан, ради се о неизвршењу Милошеве наредбе.
25. Др Михаило Гавриловић, н. д, 151.
26. Бук Стефановић Караџић, Грађа за српску историју и животи најзнатнијих поглавица овог времена, Београд, 1898, 144.
27. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 139.
28. Др Бартоломео Куниберт, Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804—1850, Београд, 1901, 71.
29. Константин Н. Ненадовић, н. д, књига 1, 341.
30. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 170, Коста С. Протић, н. д, 70.
31. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 146.
32. Др Алекса Ивић, Аустрија према устанку Срба под Милошем Обреновићем, Загреб, 1917, 14.
33. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 147, Коста С. Протић, н. д, 24.
34. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 147.
35. Константин Н. Ненадовић, н. д, књига 2, 227.
36. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 147.
37. Константин Н. Ненадовић, н. д, књига 2, 214.
38. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 148, говорећи о кретању Ђаја-паше са Липара непрецизно наводи да је он „још и неке друге чете српске у рудничкој планини њега дочекавши одмах и ласно разбио, и распудио“.

БИТКА НА ЧАЧКУ 1815. ГОДИНЕ

39. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 148.
40. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 148.
41. Др Алекса Ивић, н. д, 9; Датуме слања извештаја ставили смо по старом календару ради лакшег разумевања.
42. Вук Стефановић Караџић, н. д, 146.
43. Константин Н. Ненадовић, н. д, књига 2, 227.
44. Мита Петровић, н. д, књига 2, 10.
45. Др Бартоломео Куниберт, н. д, 74.
46. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд, 1876, 105.
47. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 105: „Ђаја-паша је дошао у Рудовце трећи дан Васкрса, 1815, на конак“.
48. Др Михаило Гавриловић, н. д, 154.
49. Коста С. Протић, н. д, 25.
50. Кнез Милош прича о себи, СКА, Споменик 21, Београд, 1893, 6; Коста С. Протић, н. д, 25.
51. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 150.
52. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 9.
53. Коста С. Протић, н. д, 25.
54. На овом месту да напоменемо да се, у недостатку других података, ослањамо на претпоставку да је Исмаил-бег Серезлија у Чачак дошао крајем априла или почетком маја.
55. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 11, и карта Љубића и околине.
56. Др Бартоломео Куниберт, н. д, 75.
57. Данило Вуловић, Нахија пожешка 1815—1839, Београд, 1953, 1, 2.
58. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 151.
59. Данило Вуловић, н. д, 1.
60. Др Михаило Гавриловић, н. д, 157.
61. Др Бартоломео Куниберт, н. д, 77.
62. Кнез Милош прича о себи, 7.
63. Коста С. Протић, н. д, 30.
64. Др Михаило Гавриловић, н. д, 156.
65. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 296.
66. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 298.
67. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 14; Милош прича о себи, 7 (наводи да је добио „из Немачке до три цака барута“).
68. Драгомир С. Поповић, н. д, 30. Података о доласку помоћи у Чачак у другој фази битке има више. Милош прича о себи, 7 ... Турци ови у Чачку опет помоћ добили од паше лесковачког...; Ј. Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 15 ... Код Турака, осем Ђаја-паше и Мохамед бега, везировог сина, били су команданти: Врања-паша, Серчесма, Исмаил-бег Серезлија и Кара-Мустафа... Др Михаило Гавриловић, н. д, 163, напомена 429, Син Сулејман-пашин... који је био војвода ужички за време устанка и за кога се зна да је из Ужица дошао у помоћ Ђаја-паши. Ово је и једини податак о правцу из кога је долазила помоћ Турцима у Чачак.
69. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 16.
70. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 16.
71. Јован Мишковић, н. д, 17.
72. Константин Н. Ненадовић, н. д, књига 2, 238.
73. Др Бартоломео Куниберт, н. д, 30, 81.
74. Драгомир С. Поповић, н. д, 31.
75. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 300.
76. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 300, 301.
77. Др Михаило Гавриловић, н. д, 165.
78. Вук Стефановић Караџић, н. д, 153.
79. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 302.
80. Кнез Милош прича о себи, 8.
81. Вук Стефановић Караџић, н. д, 154., Бартоломео Куниберт, н. д, 82, говорећи о ситуацији на фронту после ове битке даје податак да је са Милошем у шанчевима на Љубићу било око 200 људи.

82. Константин Н. Ненадовић, н. д, књига 1, 366.
83. Др Михаило Гавриловић, н. д. 166.
84. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 23.
85. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 302, 306.
86. Драгомир С. Поповић, н. д, 33; Мита Петровић, н. д, књига 2, 13; Милисав Протић Гучанин, Драгачево и његови славни синови, Ниш, 1940, 126.
87. Константин Ненадовић, н. д, књига 1, 368.
88. Др Михаило Гавриловић, н. д, 167; Константин Н. Ненадовић, н. д, књига 1, 368; Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 312.
89. Кнез Милош прича о себи, 8.
90. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 673; Константин Н. Ненадовић, н. д, књига 1, 368; Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 312.
91. Др Михаило Гавриловић, н. д, 167; Вук Стефановић Караџић, н. д, 154; Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 312.
92. Милисав Протић Гучанин, Драгачево и његови славни синови, 117.
93. Милисав Протић Гучанин, Прота драгачевски Јанко Молер Михаиловић, Београд, 1958, 4.
94. Сима Милутиновић Сарајлија, н. д, 314.
95. Др Михаило Гавриловић, н. д, 168.

LA BATAILLE DE ČAČAK 1815

Dans le contexte des conditions socio-économiques en Serbie de la première moitié du XIX siècle, la deuxième insurrection serbe signifie pour la lutte de libération de l'esclavage des Turcs et pour l'autonomie, un point de détour de son histoire. Après la défaite de la première insurrection serbe, la révolte manquée de Hadži-Prodan était une cause nouvelle pour la terreur la plus horrible en Serbie. Cherchant un issu de sa situation insupportable le peuple serbe se décide pour la nouvelle insurrection comme seul moyen de changer son destin.

La deuxième insurrection serbe éclata le 11 avril 1815 dans le village Takovo. Mais déjà avant ce commencement officiel, les luttes furent menées dans le district de Rudnik, et les insurgés se sont emparés de la ville Rudnik le 10 avril. Après cet événement, une armée turque, sous la commande de Čaja-Pacha fut envoyée de Belgrade le 15 avril, pour battre les insurgés. Les premiers combats ont commencé déjà au cours de leur marche vers Čačak.

La bataille de Čačak représente un ensemble d'opérations de guerre que les insurgés et les Turcs avaient entrepris sur les territoires des districts de Rudnik et de Požega, et cela signifiait pour les premiers: prendre la ville Čačak, pour les seconds: y rester et se tenir. La bataille de Čačak durait de 13 avril jusqu'à 1 juin 1815.

Cette bataille se divise en trois étapes, selon les caractéristiques des lieux et de la durée de son déroulement. La première étape du 13 à 24 avril. Deuxième étape: de 24 avril à 29 mai. La troisième: de 29 mai à 1 juin.

Il est probable que les Turcs venaient de Belgrade de la direction Rušanj — Barajevo — Stojnik. En entrant dans le territoire du district de Rudnik ils ont du mener leur premier combat le 16 avril sur le mont Lipar. Les forces des insurgés, sous la commande de Milutin Garašanin furent ici battus. Le deuxième combat est mené de 17 à 20 avril à Rudovci avec une avant-garde des forces turques. Seulement après la venue des troupes de renforcement, les Turcs ont pu battre les Serbes à Rudovci. Après cette bataille les Turcs passent Rudnik et le 24 avril s'emparent de la tranchée dans la ville de Čačak. Jusqu'à l'entrée des Turcs dans la ville, les insurgés tenaient sous leur contrôle toute la ville, sauf cette tranchée qui était très bien défendue.

Après leur défaite à Čačak, les insurgés se replient à Ljubić, mont au nord de la ville, où ils dressent une nouvelle tranchée, à côté d'une ancienne, déjà existante sur la côte même de Ljubić. A ce moment l'armée rebelle comptait 1500 hommes. La concentration de leurs adversaires dans la ville atteignait le chiffre de 5000 hommes, forces rangées en ordre de bataille dans deux tranchées. Le lendemain, 25 avril, les Turcs donnent l'assaut à Ljubić, mais ils y sont repoussés. Au cours de quelques jours suivants tous leurs assauts vont rester sans résultats. Dans cette situation le prince Miloš décide d'abandonner la position à Ljubić et d'aller dans la région du district de Valjevo pour y profiter de la largeur de l'insurrection qui devenait de plus en plus forte. Jovan Obrenović, resté en tête des forces serbes à Ljubić, menait avec Čaja-Pacha alors une guerre de position, en attendant le retour du prince Miloš. Au cours de cette étape de la bataille il n'y avait pas de grands combats entre les deux armées. Cette situation d'attente fut troublée le 4 mai 1815, quand les Turcs ont attaqué les lieux de refuge de la population serbe. C'est alors que les Turcs avaient fait le massacre de la population non armée dans les villages de la région de Dragačevo.

Avec le retour du prince Miloš le 20 mai, la bataille va recommencer. Dans les combats qu'il menait sur le territoire du district de Valjevo, Miloš s'empara de deux canons turcs et avec les nouvelles forces des insurgés il est revenu à Ljubić, où maintenant les Serbes construisent encore une tranchée, à l'ouest de celles déjà construites. Le lendemain, les insurgés repoussent le nouvel assaut des Turcs. Les trois jours suivants le front reste calme et les insurgés en profitent pour changer leurs positions. Pourtant, ce changement va affaiblir l'ordre de l'armée serbe dans la lutte menée le 25 mai et les insurgés seront battus. Jovan Dobrača, avec ses soldats de Gruža étaient dans la tranchée rectangulaire au bord de Morava. Tanasko Rajić, à la tête d'un petit détachement des insurgés et deux

canons tenait la tranchée construite au pied de Ljubić. Les autres unités serbes furent disposées dans les bosquets, derrière deux parapets. Les Turcs attaquèrent d'abord les ailes de l'armée serbe avec 8000 soldats, infligeant aux forces serbes des pertes sensibles en hommes et armes (les deux canons furent perdus). Au cours du combat Vasa Tomić tue le commandant turc Čaja-Pacha. Bien que les Serbes ont été battus, la mort de Čaja-Pacha a provoqué chez les Turcs une hésitation et les deux armées vont retourner à leurs positions précédentes. Dans cette situation la partie qui serait capable de reprendre initiative et continuer les opérations pourrait seulement s'assurer la victoire. Mais, cette fois ce n'étaient pas les Turcs. Ils se comportaient comme partie vaincue et cela a facilité le regroupement des forces serbes qui au cours de quelques jours seulement atteignirent à Ljubić 1000 hommes.

Les Turcs s'étaient décidés pour la fuite et ils ont abandonné la ville de Čačak le 29 mai. En les poursuivant au cours de quelques jours les insurgés ont tué, selon certains documents, 7000 soldats turcs. La bataille de Čačak était une catastrophe pour l'armée turque.

РАДИВОЈЕ Д. БОЈОВИЋ

Сл. 2. Генерал Јован Обреновић, рад
Уроша Кнежевића

Сл. 3. Кнез Милош Обреновић, рад
Павела Ђурковића

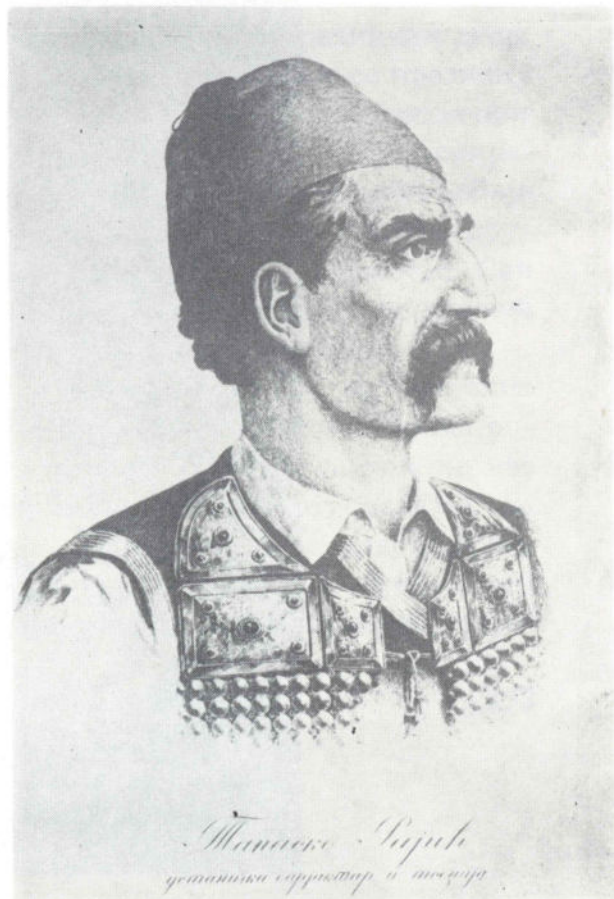
Сл. 4. Лазар Мутап, рад Ухлика

Сл. 5. Милић Дринчић, рад Ухлика

Сл. 6. Арсеније Ломо, рад Ухлика

Сл. 7. Танаско Рајић

Сл. 8. Танаско Рајић на топу, рад Пухте

Сл. 9. Споменик Танаска Рајића на
Љубићу